

Юрій Мушкетик

Гетьманський скарб

Частина I. Гетьманівна

Кажуть, мудрість виростає з печалі. Печалей я мав багато, але мудрості вони мені не принесли. Тоді, либонь, вона розпочинається з радості? Але радість скороминуща, вона затуманює розум, робить людину сліпою. Ми живемо в очікуванні її, страждаючи. Здебільшого одне народжує інше. З найбільшої радості постає найбільша печаль, яка іноді позначає все наше життя.

Саме так сталося зі мною.

Розпочалося ж усе буднього ранку — початку червня 1717 року в Глухові на вулиці Дергачівській, де, притінений двома високими осоками, стояв невеликий чепурний будинок з різьбленими віконницями та різьбленими дерев'яними підпорами кружганку. Будинок належав чернігівському полковнику Павлу Леонтійовичу Полуботку і був куплений позаторік у купця Затирного ось для таких okazji, як ця, — коли полковник приїздив до гетьманської столиці за велінням Генеральної канцелярії або у власних справах. У вузькому, відгородженому від вулиці високим тином, зарослому

кучерявим моріжком дворі стояли конюшня та дві рублені комори. Оце і все обійстя: ні саду, ні городу, ні палісадника — дім для тимчасового мешкання. У дворі притулилися ридван та два вози; дишель ридвана й голоблі возів були задерті на тин і стриміли, наче велетенські гаківниці.

Поміж голобель на кілках тину висіли великі юхтові чоботи, біля них стояв босий кучер Охрім і мастив їх квачиком, отож і пахло на все подвір'я добрим сосницьким дьогтем. Я сидів на ганку однієї з комор і тихенько награвав на скрипці. По стрісі сусідньої комори походжало з десятків голубів, скошували зизі очі, заглядали на ганок комори, — я насипав туди крихт із хліба, — але спурхнути вниз боялися — здичавіли. Я — це Іван Сулима, син генерального хорунжого Івана Сулими, внук гетьмана Івана Сулими (котрий скопирснув у Дніпро неймовірно міцно вґрунтований ляхами чорнославетний Кодак), сестринець полковника Полуботка. Одначе мене ніколи не вабили ані слава діда, ані, значно менша, батькова. Я був хлопцем книжним, богобоязливим, плохим, наді мною збиткувалися майже всі мої товариші, спудеї Київської Академії, я не здобував та не обороняв у вимріях фортець і не викрадав красунь, цурався спудейських кабишів та бешкетів, через те мене не бачили не те що в гіркопам'ятних усім киянам налогах тодішніх розбійних спудейських ватаг, котрі шарпали по базарах чумацькі вози та налітали на купецькі постоялі двори, що привело до справжньої, довготривалої війни поміж магістратом та спудеями, а й навіть у набігах на знамениті сирецькі баштани, — на це останнє й суперінтендант Академії, і сам префект дивилися крізь пальці.

Прикоханий ченцями, виспівував на криласі «Славмо Царя Піднебесного», грав у інтермедіях дячків та піддячків, вправлявся в піїтиці. Цієї весни успішно скінчив клас піїтики й перейшов до класу риторики. Приїхав до батька на вишні та

перші меди, й батько раптом одібрав у мене всі мої книги й замкнув до великої, ошпунтованої залізними штабами скрині. Він і раніше не шанував Академії, не обминав її клином, а того дня, погломонівши зі мною, почав йойкати і кричати, що та «дурисвітська Академія» вибила з моєї голови останній розум, що він плекав надію на сина, валечного воїна, котрий якщо не сягне дідової слави, то хоч батькового уряду, а бачить перед собою чи то дячка, чи то миркача, котрий побирається попідвіконню, чи то лицедія з вертепу. Мовляв, нащо жив, нащо так тяжко гарував у далеких походах, для кого всі оці шаблі, булдимки, посріблені ронди. І за віщо йому така кара: скільки козачих синів покінчало Київську Академію, декотрі потерлися й по заграничних академіях, і всі поверталися до батьківського козацького шабельного ремесла, були серед них вікопомні звитяжці: Сагайдачний, Хміль, Морозенко, Палій, Мазепа (тут він закашлявся й оглянувся), тільки його син чомусь забув, з якого він кореня.

Я знітився і, щоб втішити батька, відповів:

— Були й з поповичів гетьмани.

— Хто? — зіпонував батько.

— Самойлович...

— Згинув у Сибіру, й слава по ньому запала. І тоді я сказав батькові таке:

— Вчуся я на славу Божу й користі ради душі моєї, у пам'ять неньки й вашого дому на честь і хвалу. Книжна мудрість свята, її не потяти шаблею і з гармати не встрілити.

Боже, що тут зчинилося по сих моїх словах! Батько зламав у руках нагайку («Ну в кого, в кого ти такий удався, не було в нашому роду поповичів!»), пожбурих її мені під ноги, а я дуже злякався й замовк. А він геть розпасіювався, то лаявся чорно, то приголошував по-жіночому: «Закрию очі, й хто опережеться моїм чересом, хто почепить до нього мою шаблю, хто сяде на

мого коня?!» Батько був ще й добрячий лицедій. Він промовляв слова, які змушували моє серце стискатися від страху. Мав батько ще діти від другої жінки (моя мати, Полуботківна, померла), але дрібні, двоє дівчаток і хлопчик трьох літ, отже, не плакав великої надії побачити його в сідлі.

Трохи охолонувши, батько сказав суворо, голосом, який виключав заперечення, що забирає мене з Академії та віддає до війська... «Може, ще вийде з тебе хоч якийсь ледачкуватий козачок».

Два дні думав, до якого війська послати, й надумав.

На всій Україні немає валечнішого, славетнішого козака, як чернігівський полковник.

Згнітивши серце, я мусив скоритися. Плакав, заховавшись за погрібник, плакали струни моєї скрипки...

Одначе поїхав до Полуботка. Тяжко переживав, невимовно скучав за Академією, хоч не все там було миле мені. Може, навіть навпаки, більше немилого, ніж доброго. Як уже зазначив, був хлопцем тихим, затинався й нітився з будь-якої причини, і наді мною кепкували колегіанти-академісти. Мій дзвінкий, тонкий і сумовитий голос став мені втіхою і карою водночас. Мене одразу записали до хору, яким керував неймовірно лихий, злючий, котрий бив різками без будь-якої причини, регент. Я боявся його, як гаспида, пив, аби пропав голос, конопляну олію, холодну джерельну воду, — не допомогло. Хор ходив на виноси, — в дощ, спеку, югу, — і я, хлоп'я, яко соліст, мусив тюпачити за дебелими чубатими семінаристами і за регентом, який їхав попереду на сліпій кобилчині. Якось ішли аж за Дніпро в слободу відспівувати суддю полкового, й саме тоді рушив лід, і двоє співаків утопилося, а ми бігли по кризі, й раптом стала переді мною дибки крижина, і я закричав з жаху, однаке не зупинився, а побіг убік слідом за іншими хлопцями. Це теж властивість моєї вдачі: жахатися, але не складати рук, боротися.

Кликали нас і на весілля, на Різдво та Пасху славили Христа по дворах багатих старшин та купців, до найбільших урядових старшин ходили на дні їхнього народження. Майже всі старшинські діти жили по квартирах у багатих людей, я ж якийсь час навіть мешкав у бурсі. Найперше, що до Академії втрапив проти батькової волі. Батько вважав, що мені вистачить двох-трьох років Чернігівської колегії. Я провчився в ній три роки й вважався найкращим учнем, мене навіть були якось призначили аудитором, однаке змістили з причини мого м'якосердя, бо ж не міг справитися з бешкетниками семінаристами. Бачачи мої старання, а також знаючи, що батько хоче забрати мене додому, старенький вітець префект написав мені рекомендаційного листа до Київської Академії, хоч я на той час провчився тільки два роки, однаке був вельми вправний у багатьох науках, грецькою та латинською не тільки читав, а й розмовляв. Київська Академія здавалася мені Атенами науки, і марив я нею, і вітець префект перейнявся моїми скорботами та написав листа до ректора, свого колишнього спудея, аби той вписав мене до класу діалектики. Він же потім умовив і мого батька дати мені змогу повчитися в Академії, мовляв, настають такі часи, що на вищі уряди тепер без науки не пробитися, он і в Пітері цар посилає учитися за границю боярських дітей. Батько погодився через силу, бо ж сам, хоч походив зі знатного роду, вибився трудами ратними, впертістю та хоробрістю. Пан ректор Академії проекзаменував мене на діалектику й побачив, що я її й не нюхав, вписав до класу піїтики, перед тим відмірявши тридцять різок за обман, який ми вчинили з вітцем префектом. Хоч потім виявилось, що в усіх інших науках київським спудеям я не поступався, однаке вельми поступався в нахабстві та у відважності. То були найпам'ятливіші роки для київського міщанства. Голодне, знахабніле київське спудейство зайшло у великий розмир з київським купецтвом, цехами, вимагало

відкупів, а то й вдавалося до грабунків, розбивало комори на ринку, шарпало з возів. За потрійним валом, який тягнувся від колишньої Десятинної церкви до Козиного болота, по крутосхилах, ярах та байраках повростали в землю у запущених садах хижі та халупи, чимало з них слугували пристановиськом для всілякого непевного, а то й просто злодійського, розбійного люду, туди часто заникували й деякі спудеї. Там відвага пила мед, а нахабство — чорну брагу, там перепродували крадене й ділили ще не захоплене, звідти спудеї налітали на купецькі та ремісницькі двори. Пам'ятаю й нині, як обдурив їх, пообіцявши на завтра відкуп, аби тільки відчепитися, приїжджий з Кам'янця купець-єврей і як вистежили його чубаті філософи та богослови, обступили в приїзді дворі, і як одбивалися купець зі своїми хурщиками, і як втікали вони потім по дахах будинків, і один хурщик зірвався з даху і вбився. Тоді в Академії проводили велике дізнання, в яке включилися всі цензори, сеньйори, директори, водили на те дізнання й мене, але я нічого не знав. І був я серед того спудейства білою вороною, і не приймав його злого закону, і знову ж таки терпів вельми, дісталось на мою долю й кпинів, і стусанів. Але потроху і я охмолостався. Колеги-філософи купили мені в складчину кобзу, одразу повіривши, що опаную її.

Мислили вони так: кому потрібна тонкоголоса скрипочка, а на рокіт кобзи сходиться всілякий базарний люд, на той рокіт і в селі в суворого господаря зірветься скупа сльоза, а з нею бризнуть в карнавку два-три шаги, та й просто кобза — то струмент чоловічий, козацький, а ти ж, Іване, козацького роду! То таки правда, почав перебирати струни кобзи, почав випробовувати її на всі строї, і сподобалася вона мені, і вже я бринькав залюбки, одначе на базар з нею не ходив, і врешті на мене махнули рукою.

Може, я вже й занадто напускаю туманів про своїх колегіантів, було ж бо серед них чимало люду розважливого, відданого науці, розмовляли між собою і грецькою, і латинською, і єврейською, і французькою, ширмували Арістотелевими словами, і грали сповнені високого смислу комедії та трагедії, і влаштовували прилюдні диспути, на які сходилося багато киян, а також приїжджих людей. І влаштовували разом з міщанами пишні та веселі свята, — на Великдень, на Маковія та Спаса, — здебільшого в урочищі Глибочиця, й приходили туди дівчата у вінках та стрічках, ладненьких сап'янових чобітках, статечні поважні значкові товариші, купецька молодь у заморських капелюхах, панянки в дорогих кунтушах; грали там музики й співали хори, одного разу і я зіграв на бандурі кілька пісень статечним козакам.

Тодішні київські академісти жили бідно, бо, на відміну від часів нинішніх, там навчались діти й людей нестаткових. Як і всі інші бурси, київська являла собою страхітливе видовище. Старші бурсаки спали на полу та на лавах, малеча копошилася в соломі під полом та в підпіччі, чавила блощиць, котрі лізли зі шпарин по стінах.

На Різдво та інші храмові свята бурсаки ходили зі звіздою та вертепом чи й просто на апетиції — просити по дворах, і, як я вже казав, примушували й мене ходити з ними, бо ж мав тонкий голос, але я здебільшого того уникав. Я любив церковний спів, а якщо й співав поза церквою, то тільки нишком, на самоті. Світського співу соромився зовсім. За те мене брали на висміхи бурсаки, вони казали, що з моїм жалібним голосом можна приносити повні торби. Я їм на те нічого не одказував, а сам думав, що обманювати людей гріх, навіть жалібним голосом, адже не маю такої скорботи, за яку попросив би в людей співчуття, скорбота поєднується з молитвою, а молитися всує — гріх.

Та й все-таки я не злидарював, хоч мій батько й намагався тримати мене в строгості, в тілі чорному, одначе посилки з дому отримував, і не тільки на свята, — їх нишком передавала мати. Вона й приїздила до мене частіше за батька, і обливала мою голівку слізьми, а я дивувався, чому вона плаче. Адже матінка хоч і далеко, але завсігди в серці моєму, а тут зі мною і Арістотель, і Тацит, і святі апостоли, і преподобні печерські Еразм та Лаврентій.

Якось, приїхавши, прийшла вона просто до нашої церкви. Я стояв на хорах і побачив матінку, і знеслася моя душа понад хори, і залився я солов'єм, моя душа облилася слізьми й затріумфувала. Таке зі мною траплялось не раз. І почула мій спів матінка, й заплакала, і запишалася. А я сказав їй, що мені тут добре, що світло розуму вливається в світло моєї віри, я знаю всі діяння апостолів і захищу себе та її святою молитвою.

Не захистив.

...За два тижні до того рокованого дня, на другий день Великодня, ходив я з хором у двір київського в'їта, ми співали «Да воскресне Бог», і дали нам гостинців чимало, усім співакам, а реєнту три копи грошей, ми їли святковий обід, і хлопці почали вимагати в реєнта всім грошей по шагу, й реєнт розлютився, почав шмагати різками всіх підряд, і хористи збунтувалися, побили реєнта, і, поки старші бурсаки його товкли, молодші били в обідній дзвін. Не минути б усім нам великої кари, але того вечора з'явилася на заході комета, своїм вогняним ядром і роздвоєним хвостом перелякала всіх мирян, за нею в Академії забули про бунт хористів, комета з'являлася в сутінки і висіла над землею червоною мітлою. В Академії комети не боялися, ми знали від професорів, що то небесне тіло, хлопці веселилися, а на мене найшла туга безпричинна, і тоді увійшов дячок-наглядач, подивився на мене й мовив: «Він уже знає? Хто це йому сказав, що його мати при смерті і кличе його

до смертної постелі?» Ніхто мені того не казав, моя душа сама відгадала лихо. І потім не раз мені мої нещастя віщувало серце.

...Отож за батьковим велінням я опинився в услужі в пана чернігівського полковника. Треба сказати, що до цього знав його мало. Коли вчився в Чернігівській колегії, Полуботок не вибував з походів, пам'ятаю лишень, як одного разу він від'їздив на війну з турками, і ми співали в церкві напутній молебень; полковник їхав попереду козаків на вороному коні, покритому шовковою попоною, дзвеніли литаври, сурмили сурми, майоріли на вітрі прапори та значки, він видався мені надто грізним, надто суворим, я малів перед ним і пишався ним перед іншими бурсаками. Таким видавався мені завжди, зблизька ж я його майже не знав, він жив за Черніговом, над річкою Стрижнем, я ж мешкав неподалік від семінарії, в домі купчика Крячка, зрідка навідуючись до дядини в гості. Але пана полковника бачив дуже рідко, а потім почав уникати зовсім, до того призвів один випадок. Той випадок зруйнував у моїй уяві образ, який склався в думках, — людини мужньої, валечної, але й справедливої та милосердної.

Було це восени, в хляпавицю. Я ніс до чоботаря полагодити свої новенькі чоботи, які чомусь полізли по рантах, біг стежечкою попід будинками й трохи не наштовхнувся на зігнуту спину козачка, що дріботів по стежці з шапкою в руках. Він аж заплітався ногами, схлипував, шанобливо кланявся широкій спині в оксамиті і дзигорів жалібним голосом: «Нехай я почорнію, як земля, пане полковнику, якщо кажу неправду». — «Ти мені хоч гризи її — не повірю», — прогуділо спереду. Козачок зашпортнувся, далі пішов повільно, вирівняв крок, тільки руки — в одній тримав шапку — обвисли вздовж тіла: «Що ж мені робити тепер?» Полковник не зупинився, навіть не оглянувся. «Візьми мотузку і повісься», — відказав рівним голосом. Мене струсив дріж. Я зупинився і впустив під ноги

чоботи. Далі підняв їх і пішов назад. Нікого не помічав, навіть не привітав поклоном зустрічного ієромонаха, і той осудливо похитав головою. Страшні слова горіли в мені. Потім довго не міг вийняти їх із своєї пам'яті. Я осудив полковника, адже немає в світі більшого гріха, як відмовити іншій людині в праві на життя. Що б він, той козачок, не зробив. Він має таке ж право жити, як і пан полковник. Бог є любов. Любов є віра. Вона — в серці людському. В серці пана полковника немає ні того, ні іншого, й через те не хочу більше нічого про нього знати, не хочу його бачити. Всі його діяння, всі його подвиги — не в ім'я любові.

Той спомин жив у моїй пам'яті, і я не міг його прогнати. Хоч щось і почало мінятися в мені в ставленні до полковника. Він не послав мене у військо, поки що я жив у його домі над Стрижнем, виконував такі-сякі доручення, здебільшого домашні, й навіть у полковій канцелярії не бував, хоч знедавна і почав туди зникувати з доброї волі. І кілька разів полковник погномів зі мною, й, що найдивніше, не зверхньо, а як з рівним, розпитував про нинішню Академію, про навчателів, а також які книги я читаю, що знаю з них. Щоправда, своїх міркувань майже не висловлював.

Отож жилося мені некепсько, одначе небавом старший Сулима довідався, що його син, себто я, не найдується у військовій сторожі на ляхівськiм порубіжжі, не печеться під сонцем в охороні обозів, навіть не літає на драбанті — вогненному жеребцеві в полковниковому почті, а ошивається в чернігівській полковій канцелярії. Але Полуботок остудив його жар.

— Не одразу, Іване, не одразу... Пильно я приглянувся до сина твого. Очеретинка... Очеретинка... Зламаємо стебельце... Ніжна душа, чуле серце... Ще й стражденне... Таке вже є.

— Та на чорта мені його ніжна душа. Дівка він, чи козак? Ох, покарав мене Господь, і не знаю за віщо. Прогледів я.

Розмова велася в моїй присутності, вони зовсім не зважали на мене, мовби я був сухим пеньком або опудалом городнім.

— Не кажи... Чуле серце, — отже, справедливий, совістливий. Нехай спочатку через папери погуляє по бойному полі. Так би мовити, звикне до слів отих: армата, похід, обоз військовий... Як ти кажеш, в почт мій — хоч немає в мене ніякого почту, — у їздки всілякі я його незабаром почну брати. Він ще... ну, просто мало що тямить у справах житейських. Збалували ви його з моєю сестрою... Одинак...

— А як не звикне? — хрипко запитав Сулима.

— Що ж, Іване... Так і буде. Не всім шаблею махати... Я тобі потім скажу... Напевно скажу...

— А що ж він тоді робитиме? Прошу тебе, Павле, навчай його справи бойної. Хто краще, аніж ти, знає її, — полестив хитро. — Й того... Тримай його, сучого сина, в шорах, тримай...

— В шорах не в шорах, але потачки йому не буде. І, може, таки вийдемо в козаки. Правда, Іване? — це вже до мене.

Я мовчав.

* * *

...Чомусь хрипіла на моїй скрипці басова струна. Я почав шукати їй строю, і саме тоді на ганок вийшов пан полковник Полуботок, позіхнув і сів на лаву.

Був це статечний, повновидий, міцної високої статури чоловік п'ятдесяти семи літ, зодягнений у білу полотняну, підшити на плечах шовком сорочку та голубі шаровари. Він вийняв з глибокої кишені люльку й почав шукати кресало. Воно